

POSMATRATI TISU

Prirodne i kulturne vrednosti Tise

2019 Subotica

Univerzitet u Novom Sadu Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku

Izdavač:

Univerzitet u Novom Sadu Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku

Za izdavača:

Josip Ivanović

Urednik:

Judit Rafai

Autori:

Geza Cekuš i Judit Rafai

Autori fotografija:

Atila Agošton, Geza Cekuš i Judit Rafai.

Fotografije na 32., 40., i 41. strani potiču iz baze podataka kulturnih vrednosti vojvođanskih Mađara (Vajdasági Magyar Értéktár) Zavoda za kulturu vojvođanskih Mađara u Senti, dok je fotografija na 39. strani iz Fortepanove zbirke, slika na 36. strani i na unutrašnjoj korici sa Vikipedije - slobodne enciklopedije.

Prelom:

Atila Harangozo

Štampa:

Grafoprodukt

Tiraž:

500

Zašto je Tisa krivudava, to jest, kako je nastao vir?

Prema jednoj narodnoj pri-poveci o postanku, zabeleženoj u Kanjiži u 19. veku, Tisu je stvo-rio Sveti Petar. Po njoj, Petar je u plug upregao magarca, i naložio da rečno korito mora pratiti put-ni pravac kojim će magarac proći. Budući da je magarac bio gladan, zbog svakog čička skretao je sa oz-načenog puta, zaoravši krivudavu brazdu. Zbog toga je Tisa postala krivudava.

Prema kanjiškoj pripovesti i za nastanak virova na Tisi odgovoran je Sveti Petar. Naime, jednom pri-likom, kada je Sveti Petar zajedno

sa Hristom plovio na Tisi, Petar se dao u ribarenje. Tokom ribolova molio je Hrista da im olakša plo-vidbu, te da učini da jedna strana toka Tise teče prema gore, a dru-ga prema dole. Kada je Gospod to učinio, ribari nisu poštovali to olakšanje, već su nezahvalno pso-vali tokom rada. To je već i Petru dozlogrdilo, pa je molio Hrista da stvar vrati u pređašnje stanje. Nakon što je to Tvorac učinio, po-negde je ostavio vir, gde voda teče i prema gornjem i prema donjem toku. Zbog toga se vir naziva vo-dom Svetog Petra.

REKA TISA

Za izvor Tise smatramo izvor Crne Tise. Crna Tisa spaja se sa Belom Tisom (oba se nalaze u Ukrajini) i pod imenom Tisa nastavlja da teče dalje. U Srbiji njeno uče nalazi se u blizini Titela i Starog Slankamena. Svojim tokom dotiče pet država. U Srbiji se proteže njen donji tok (Donja Tisa). U našu zemlju ulazi kod Đale. Srpsko-mađarsku granicu ne seče u pravom uglu; dužina reke kao granice iznosi 4 kilometra. Ona je druga najduža i najveća reka Srbije. Njena prvobitna dužina iznosi 1419 kilometara. Kao nizijska, spora reka pravi dosta meandara. Često se izliva. Njena regulacija započeta je 1846. godine. Njena današnja dužina iznosi 962 kilometara, od čega je 780 kilometara plovno. U Srbiji njena dužina iznosi 165 km. Pad vodenog toka se skoro udvostručio, tok reke je ubrzan, pa se, tako, u korito taloži manje mulja. Uprkos njenoj regulaciji zadnjeg veka i po tri velika poplavna talasa proutrokovala su tri velike

poplave (1879, 1970 i 2006). Kod nas je 1970. godina bila tragična. Nakon toga su izgrađene današnje brane. Pored toga Tisa navodnjava više kanala, koji prilikom visokog vodostaja mogu akumulirati velike količine vode. Njena najveća pritoka je Begej, ali se u Tisu sliva i voda iz potoka Čik koja je duga skoro sto kilometara. I (potok) Kireš je pritoka Tise. 1994. izgrađen je kanal Tisa-Palić. Usporavanje reke predstavlja velik ekološki problem. Izgradnjom hidroelektrane Đerdap I. voda Tise usporena je sve do Novog Sada, a brana koja je 1977. izgrađena kod Novog Bečeja, usporila je rečni tok sve do Južne Mađarske. To je izazvalo usporavanje protoka vode, i povećalo taloženje. Kvalitet vode permanentno postaje lošiji; u njoj se smanjuje količina kiseonika. Životnu zajednicu Tise čine plivajuće organizmi, stanovnici rečnog dna i jedinke koje plivaju na rečnoj površini, ili plutaju u vodi.

POPLAVNE ŠUME MARTONOŠA

Uprkos tome što prilikom topljenja snega i prolećnih kiša Tisa plavi i čini štetu populaciji kopnenih životinja, na vodoplavnim područjima i kubicima – sve dok se ne napune – nastaje nov život. „Brade” vrbe koje raste u vodi predstavljaj dobro mesto za mreštenje riba. Živi svet poplavne zone širine 70-80 metara je bogat. Karakterističnu sliku obale reke daje bela vrba. Dominantne vrste predstavljaju bela i krhka vrba, ali u neposrednoj blizini vode nalazimo i žbunaste vrbake. Autohtono raste i bela i crna topola. Duž dolma, u šumi postoji i jedan primerak trepetiljke, koja zasluhuje da se stavi pod zaštitu. Počev od druge polovine prošlog veka širok pojas obuhvata kanadska topola brzog rasta, koja je sirovina za proizvodnju kartonskog papira. Na sve više mesta pojavljuje se i jasenolistni javor. Mnogo je trulog drveća, koje često donosi reka. Najčešće žbunje poplavnih šuma je bagremac i kupina koje šumu čine neprohodnom. Šuma je i stanište više puzećih biljki (lijana). Najčešći od njih su vinova loza, uljna bučica ili divlji krastavac, kao i ladolež. Grmlje je intenzivno obavijeno američkom lozom, koja se kao zavesa proteže duž obale. Nisko rastinje čini karakteristično grmlje koje je vodozahtevno

(strelica, vodoljub, visoka zuka, rasta-vić, više vrsta šaša) kao i mnoštvo korova: ivanjsko cveće, dvornik, klasača, mlječika, mrtva kopriva, jednogodišnja krasolika itd. Nešto dalje od šume raste velika zlatnica, rusa, crni pelin, a ponegde kopriva. Na vlažnoj podlozi ili na kori od drveta nalazimo bezbroj vrsta pečurki, lišajeva i mahovina. Bogat je i životinjski svet poplavne zone: tu žive gliste a na nešto suvljem delu više vrsta insekta i puževa, a insekti utočište u hranu nalaze ispod oborenih stabala. Larve leptira (gusenice) hrane se šumskom vegetacijom. „Nezaboravni” insekti su dosadni komarci i običan krpelj. Od kičmenjaka za ovu životnu zajednicu karakteristične su razne vrste žaba, gušterai, i obična belouška. To područje je i mesto gnežđenja i prehranjivanja više vrsta ptica. Tu opažamo mišara, pojedine vrste senica, šumsku zebu, stiglic, zelembača, a često i svraku, ili koloniju sivih vrana. Od sisara tu žive sitni glodari, rovac, krtica, poljski zec, kao i srna i lisica. Vlažna livada funkcioniše i kao livada i kao pašnjak. Nemojmo zaboraviti ni nevidljive stanovnike poplavnog base-na! Bezbroj vrsta bakterija i gljiva koje vrše razgradnju uginulih bića, kao i alge.

ZAJEDNIČKI NEPRIJATELJI – MASA INVAZIVNIH BILJAKA

Prateći problem čovekovog delovanja je slučajno (ili namerno) nastanjanje različitih biljnih i životinjskih vrsta. To su tzv. adventivne ili pridošle vrste. Vrste invazivnih (brzorastućih, „agresivnih“) biljaka su skoro bez izuzetka pridošle vrste, koje se masovno i brzo šire na novim područjima. Iako sveukupno znamo za 100 biljnih vrsta koji spadaju u kategoriju invazivnih biljaka, one uzrokuju velike probleme i privrednu štetu. Na poplavnim mestima i livadama takvu vrstu predstavljaju i beli (jasenoliki) javor. Pašnjake i livade, koji godinu-dve nisu u funkciji, preplavi bagremac. U poplavnim šumama dominantna vrsta postala je beli javor, čak i naspram vrbe! Ova staništa su jedni od najugroženijih staništa, budući da brodska plovidba i voda reke brzo šire seme invazivnih biljnih vrsta.

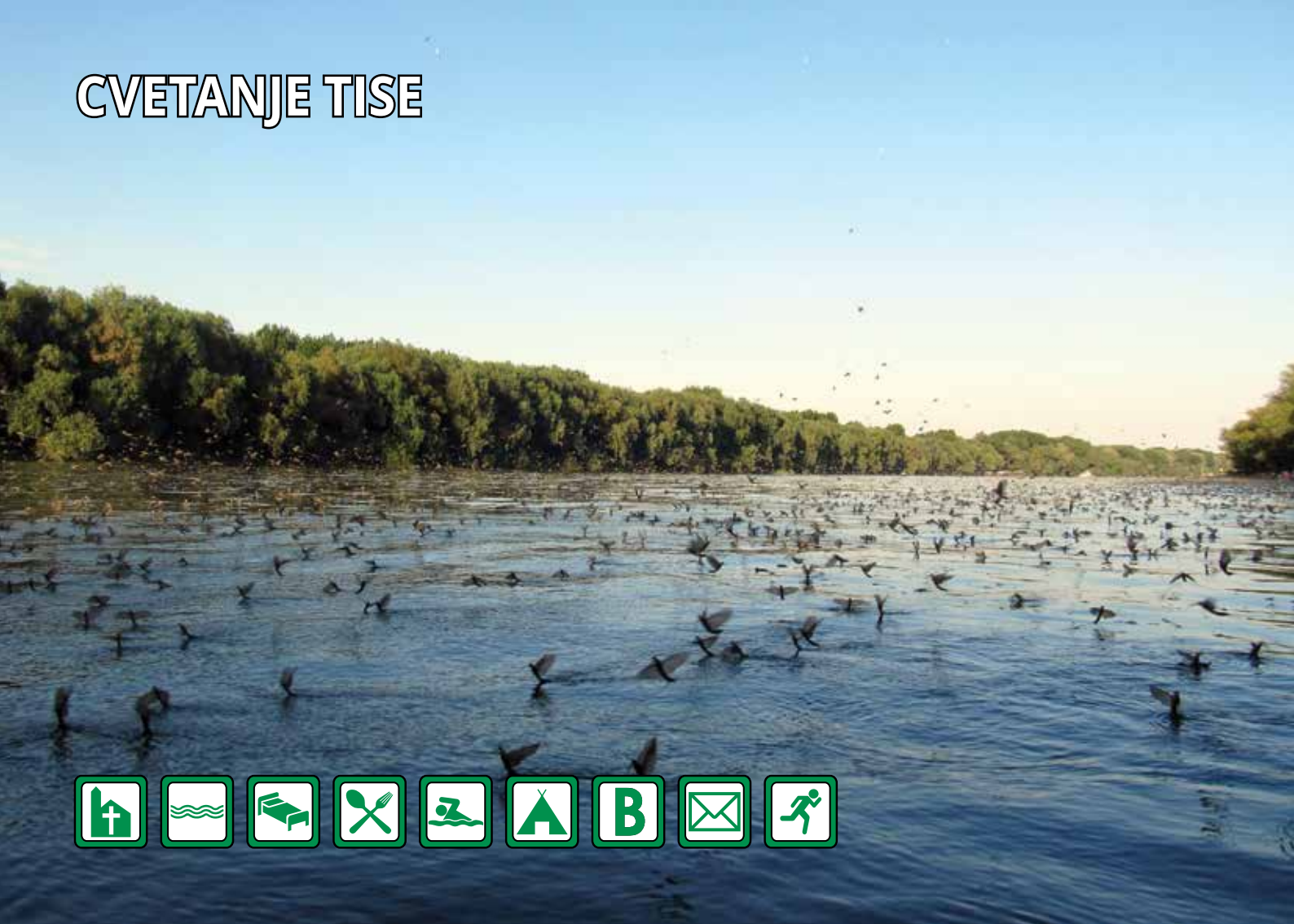
Učestalije invazivne biljke inundacionih prostora su: američka loza, koja se vere i na visinu od 20 metara

i krstavac ježasti – koji se uz pomoć svojih spiralno vijugavih vitica vera penje, ali samo do visine od 7-8 metara. Ona je od ukrasne biljke postala invazivna biljka. Tu su potom i visoke višegodišnje biljke: vrste lepих kata, kao i nekoliko vrsta japanskih vijušaka, koji su u Evropu dospeli kao ukrasne biljke, koje mogu da dosegnu visinu od 1,5 do 4,5 metara. Prilikom poplava može podalje da se rasprostire, budući da se razmnožava i uz pomoć odlomljenog dela korena ili stabla. Svežu raznobojnost poplavnom basenu daju vrste zlatnica sa žutim cvetovima, koje ponekad formiraju veoma gusto žbunje svojih izdanaka. Divovski korov mečja šapika skreće pažnju na sebe svojom velikom visinom.

Među višegodišnjim vrstama trava i šaša nema invazivnih vrsta. Ponegde se mogu naći i rasprostranjene vrste korova (ambrozija, pelen itd.)

CVETANJE TISE

Početkom ili sredinom juna Tisa i njena obala ožive. Na obali, na šetalištu „Tiski cvet“ lokalno stanovništvo i mnogi gosti koji dođu u Kanjižu, čekaju zalazak sunca. Neki sednu u čamac, kako bi postali neposredni učesnici cvetanja Tise. U međuvremenu, u vodi i iznad nje započinje bitka na život i smrt, koja se uvek završava pobedom života.

U udubljenjima načinjenim u glinenj obali, larve tiskog cveta razvijaju se tri godine, hrane se algama i bakterijama, te nakon 5-6, masovno, i u isto vreme napuštaju mulj i podižu se iznad površine vode. Najpre se masovno pojavljuju jedinke mužjaka, koje nakon još jednog, poslednjeg presvlačenja, odbacujući svoju košuljicu postaju polno zrele. Nešto kasnije pojavljuju se jedinke ženki, koje se dižu u visinu, gde se oplođuju. Bezbroj mužjaka pada na površinu vode i sjedinjuju sa ženkama. Sve to liči na procvetalu žutu ružu (otud i ime „tiski cvet“). Ženke polažu jaja na površinu vode, te potom i one odabiru smrt. Predstavljaju bogatu trpezu za ribe, ptice i žabe.

U Srbiji najintenzivnije i najlepše je cvetanje Tise u okolini Kanjiže. Ona

predstavlja naše važno prirodno nasleđe. Čovek je na promene glinene obale Tise uticao najmanje na ovom predelu, deonici, te je zbog toga tiski cvet tu najbrojniji. U Mađarskoj ova pojava može se opaziti na Tisi i njenim pritokama.

Ovaj insekat je jedna vrsta vodencveta (*Palingenia longicauda*), čija dužina tela sa parom pipaka na glavi i produžetkom na zadnjem delu može dostići i dužinu od 12 cm, a raspon krila 6-7 cm. Razvijena jedinka (tzv. imago) živi svega nekoliko sati, a to vreme je dovoljno samo za razmnožavanje. Ona se ne hrani. Od evropskih vrta vodencveta tiski je najveća.

Najveću opasnost predstavlja spor vodotok (brana kod Novog Bečeja radi od 1977. godine), taloženje mulja u rečnom koritu, nedostatak kiseonika u vodi kao i zagađivanje vode.

Njegova larva, telo razvijene jedinke kao i košuljica predstavljaju izvrstan mamac za ribe. Svaki njegov razvojni oblik zaštićen je zakonom i zabranjeno ih je prikupljati.

Osim tiskog cveta postoji i vrsta vodencveta, koji se naziva dunavski cvet.

CRNA RODA

Crna roda (*Ciconia nigra*) manje je poznata, i po veličini je manja je bele rode. Dužina njenog tela iznosi 95–100 cm, raspon krila 144–155 cm, masa 3000 gr. (3 kg.) Kljun i noge su joj jarko crvene boje. Leđa, krila i vrat su joj metalno crne boje. Glas joj je duboko gakanje. Retko klepeće. Ne podnosi prisustvo čoveka. Veoma je bojažljiva, divlja i nepoverljiva. Njeno stanište predstavljaju močvarne čistine blizu šuma, šume vodoplavnih područja i rečne mrtvaje. Gnezdi se u prirodnim, ili naizgled prirodnim delovima šuma, na starija stabla (čak i na stogodišnji hrast ili topolu). Svake godine vraća se na svoje gnezdo. Iz 4–5 jaja, koja polaže krajem aprila i početkom maja, u toku juna se izležu mladi ptići. Nakon dva meseca stiču sposobnost za let.

Glavni izvor hrane su joj ribe, vodozemci, insekti, puževi, zmije i sitniji sisari.

Od sredine aprila na svom gnezdu ostaje do septembra-oktobra. Njeno zimsko odmaralište je Južna Afrika. Spremajući se na selidbu, hranu nalazi na oranicama i pašnjacima. U

Mađarskoj u najvećem broju zastupljene su u šumi u Gemencu. U Srbiji na Obedskoj bari ih ima oko 70 parova, dok se u šumama duž Dunava i Tise gnezdi oko 200 parova.

Duž Potisja znamo za tri gnezda crne rode. Od njih nastanjena je ona koja se nalazi severno od Kanjiže, naspram ostrva „Majmunsko ostrvo kod 150. vodenog kilometara, u šumi na banatskom delu (tu su od 2015. godine, te su se i ove godine vratile), i kod Ade, u blizini mosta, koja je takođe nastanjena.

Čovek joj je jedini neprijatelj. Najveću opasnost za nju predstavlja uznemiravanje staništa, eksploatacija i gazdovanje šumama. Njeno stanište postepeno se sužava, ili pak, u potpunosti nestaje. U vezi stim smanjuje se i broj mladih jedinki. Zaštita crnih roda sastoji se u neometanju njenih staništa. Prema nekim procenama, u proleće se vraća svega tri četvrtine njene populacije. I kod nas su pod strogom zaštitom. Nadležni organi posebno paze da njena staništa ne budu uznemiravana. O crnoj rodi Potisja još nije objavljena ni jedna publikacija.

DABAR (CASTOR FIBER)

Njegovo prvobitno stanište gde se namnožio, je područje Evroazije. Njegovo meso i krzno, kao i sekret njegove specijalne žlezde već odavno predstavljaju tražene artikle. Zbog njegovog bezobzirnog lova, u 19. veku u Evropi sačuvalo se svega četiri krepih, izolovanih populacija, koje su potom ponovo povratile pojedina područja. U Segedinu su već 1988. uočili prisustvo dabrova. Početkom 1990. godina je došlo do njihovog ponovnog nastanjivanja u Mađarsku (naselili su ih i u Mrtvu Tisu kod Hodmezevašarhelja, severno od Segedina). Njihov broj permanentno raste. Prema proceni u Mađarskoj je, 2011. godine bilo više od 900 jedinki. Njihovo zvanično nastanjivanje u Srbiji obavljeno je samo u Zasavici, 2004. godine, (blizu Sremske Mitrovice).

U Vojvodini dabrovi se mogu pronaći i duž toka Tise. U Adorjanu (kod Prokopa) i u Padeju (kod Sanada). U Đali pušteno je na slobodu 8 jedinki, od toga se 6 nastanilo na tiskom ostrvu (Majomsziget). Tu su boravili sve do proleća 2019., kada su posečena stabla na ostrvu. Otud su pobjegli zbog uznemiravanja. Na obali Tise između Kanjiže i Sente više oglođenih drvetva svedoče o njihovom prisustvu.

Oni traže okolinu reka bogatih granjem, i šumovitim obalom. Svoju utvrdu, to jest jazbinu grade ispod zemlje, čiji se tuneli protežu ispod površine vode, s tim da njena unutrašnjost uvek ostaje suva.

Oni su biljožderi. Hrane se korom drvetva, grančicama, listovima i zeljastim biljkama. Blizu svog staništa prikupljaju graničice za zimu, sa drveća koje su oglodali i oborili pri dnu stabla. Od debljih, dužih grana prave ostrvo, koje usporava tok vode i osigurava, da ulaz u stanište ostane pod vodom. Svoju životnu sredinu „dorađuju“ izgradnjom većih ili manjih brana, kako bi ostali nevidljivi za grabljivce. Dabar je noćna životinja, o njegovom prisustvu svedoče samo njegovi tragovi.

Glavni znaci prepoznavanja dabra su njegovi ogromni, narandžasto-žuti zubi sekutići, karakteristični za glodare, kao i pljosnati rep, kojim dobro krmari tokom plivanja.

Malde jedinke (1-5) dabrova dolaze na svet u maju mesecu. Oni vide a i njihovo krzno je razvijeno. Svoje stanište napuštaju tek nakon što nauče da plivaju. Žive u grupama. Njihov životni vek iznosi otprilike 15 godina.

PARK DVORCA U NOVOM KNEŽEVCU

Onima koji u Novi Kneževac stižu vodenim putem iz Kanjiže, pada u oči park dvorca, u čijem okruženju se izdiže toranj rimokatoličke crkve. Ispred parka na Tisi je mala luka, odakle se stepenicama stiže u park. Od zgrada koji se u njoj nalaze najveći je dvorac Servijski-Šulpe (1793), koji je izgrađen na uzvišenju pored Tise. Danas je u njoj smeštena biblioteka. Park (francuska bašta) je označen već i na katasarskoj mapi iz 1816. Park veličine 10 hektara, 1975 godine stavljen je pod zaštitu, nezavisno od toga, što se njegova, negda izuzetno bogata flora do danas veoma proredila. Ozelenjavanje ovog naselja vezuje se za ime barona Emila Talijana, sreskog načelnika. On je uredio i park. Šetalište na obali Tise

je, na primer, porubio mladim zasadima lipe. U parku je nekada zasađeno oko sto vrsta drveća. Bila je to prava botanička bašta, o kojoj se brinuo glavni baštovan! Pored dvoraca bilo je tu i staklenih bašti, prepunih egzotičnim biljkama.

I šta nam je od toga ostalo?

Neki delovi parka, naročito dvorci (koji su zapušteni i čekaju obnovu) još podsećaju na slavu prošlost. Dostojanstvo parku daju ljubomorno čuvana, retka, stara stabla. Među njima spadaju preostali primerci ginka, jedno naročito lepo i staro stablo platana, te pet stabala zaštićene tise. Na prošlost podsećaju i četiri drveta hrasta lužnjaka, stara više od 200 godina.

DVORCI U NOVOM KNEŽEVCU

Onima koji u Novi Kneževac stižu vodenim putem iz Kanjiže, pada u oči park dvorca, u čijem okruženju se izdiže toranj rimokatoličke crkve. Ispred parka je mala luka, odakle se stepenicama stiže u park. Od zgrada koji se u njoj nalaze najveći je dvorac Servijski-Šulpe (1793), koji je izgrađen na uzvišenju pored Tise.

Park dvorca je poznat po spomenicima kulture, od kojih su pod zaštitom države: dvorac Servijskih Šulpeovi, (1793–1804); sreski sud (1903) (današnja zgrada opštine); letnjikovac Maldegemovih (1910), (danas je u njoj smeštena biblioteka); ikona Svetog Đorđa u katoličkom hramu.

PRIRODNE VREDNOSTI ADORJANA

Adorjan je i sa ekološkog aspekta interesantno naselje. Osim toga, mogu se prepoznati i različiti tipovi ljudskog uticaja. Oranice izuzetnog kvaliteta presecaju reke i stajace vode. Najznačajniji od njih je poplavna šuma, potočić Kireš i njegovo ušće, početak kanala Tisa-Palić, Žuti kanal, Prokop (mrtvaja Tise – Adorjansko jezero) i dabrovi.

Kireš kao odvodni kanal potiče iz Mađarske, njena tamošnja dužina iznosi 37 km, od toga je u dužini od 15 kilometara granična reka sa Srbijom. U Srbiji, u dužini od 29 kilometara, je mali potok sa sporim protokom (ali obično ne presušuje). Kod Adorjana se uliva u Tisu.

Izgradnja Kanala Tisa-Palić završen je 1994. godine. Njegova voda osvežava Paličko jezero, a koristi se i za navodnjavanje. Budući da je nadmorska visina Tise niža od Paličkog jezera, zbog toga se, voda na više mesta pumpama podiže, kako bi slobodno tekla dalje.

Okolina Adorjana je bogata naftom. Sve do 2000. godine tamo je vršeno pretakanje nafte iz naftnih rezervoara u brodove i barže. Izlivanje nafte često je dovodilo do ekološke katastrofe. Od rata ova delatnost je prestala, ali cevi, stubovi za lampe i reflektori još uvek ruže sliku poplavne šume. Naftne mrlje se već ne uočavaju.

TISA U NARODNIM OBIČAJIMA

Voda reke ima ulogu i u narodnim običajima stanovnika Potisja. Među Srbima u Banatu, sve do Drugog svet-skog rata, bio je običaj da na praznik Bogojavljenja (19. januar) sa svojim crk-venim velikodostojnikom u procesiji od-laze do reke, gde su osveštali vodu, te su tu vodu nosili u crkvu, to jest u svoje domove. Osveštanu vodu su naredne godine koristili na više načina, povodom raznih rituala, sa magijskom funkcijom, najčešće za teranje zla. Tom prilikom bio je na više mesta običaj i kupanje u ledenoj vodi, tako na primer, i u Sanadu. Kada je procesija stigla na obalu Tise, sveštenik je bacio jedan krst u vodu, na-

kon čega su vernici ušli u ledenu vodu i zaplivali za krstom, a onaj koji je izneo krst, bio je nagrađen. (Bosić, 1985: 176). Ovaj običaj su 2012. godine – sedamde-set godina kasnije – obnovili u Sanadu. Mesto ritualnog kupanja na obali Tise obeleženo je krstom.

Mađari koji žive u Potisju, se pak, kupaju u reci tokom uskšnjih praznika, zorom, na Veliki petak. I ovo kupanje je imalo ritualni karakter, budući da se ve-rovalo, da će onaj ko se na Veliki petak u zoru okupa u reci, preko cele godine biti zdrav. U Senti su samo momci učestvo-vali u prvom godišnjem kupanju. (Nagy Abonyi, 2000: 13)

ŠTA SE NALAZI NA DNU TISE?

Prema žiteljima Potisja korito reke, pored biljnog i životinjskog sveta, krije bezbroj zanimljivosti. Neke od njih sačuvane su samo u predanjima, dok mnoge činjenice znamo zahvaljujući arheološkim istraživanjima.

U rečnom koritu Tise pronađene su i kosti iz ledenog doba. Iz sumarnog arheološkog rada Lasla Sekereša poznato nam je da na dnu „možemo pronaći najkarakterističnije predstavnike hladne klime: ostatke kostiju dve vodeće vrste zadnjeg zaleđivanja, mamuta i tarijanskog jelena. Najveći deo takvih fosila, koji se čuvaju u Senčanskom muzeju, potiče iz Tise, i to iz dva »rudnika kostiju«. Jedan se nalazi više Kanjiže, a drugi u koritu Tise, pored Adorjana. Na tim delovima Tisa ispira slojeve, u kojima leže veće količine kostiju. Te isprane kosti su potom alasi, koji su ranije još radili, izvlačili svojim mrežama.”

Prema nekim istorijskim pripovetkama Tisa krije i Atilin zlatni kovčeg. Vođa Huna sahranjen je ispod zemlje i ispod vode. Prema jednoj pripovesti iz Mola „tok reke su posebno skrenuli, te su ga tamo sahranili, a preko toga pustili vodu. Ni do današnjeg dana nisu našli gde je Atila sahranjen.” (Boja Patyi, 2018: 56) „Na osnovu naše arheološke građe – kazuje Laslo Sekereš – nismo u moguć-

nosti da označimo i jedno nalazište ili skupinu nalaza za koji bi sa sigurnošću mogli reći da je hunsko. Treba reći, da je mnogo onih, koji se i danas nadaju da će se u Tisi, koja neprestano menja svoje korito, jednom ukazati Atilin, nepostojeći, trostruki, metalni sanduk. Svi oni su, međutim, žrtve sujetne mašte. (Szekeres, 1975: 778)

Na arheološkom nalazištu Senta-Mostobran bilo je i srednjovekovnih nalaza. Deponija smeća srednjovekovne Sente „bila je na obali Tise (pitanje je, da li je duboko korito koje se proteže na mestu Narodne bašte (Népkert) tada još bila aktivna grana Tise), gde je tokom kopanja obale, pored ostalog, svetlost dana ugledalo više, sa naučnog i umetničkog aspekta vrednih predmeta. Više grnčarija, tri neoštećene ploče za kaljevu peć u gotskom stilu kao i podosta takvih fragmenata dospelo je u Muzej. Na svu sreću. Na jednoj ploči za peć, izrađene od purpurno pečene gline, bez glazure (proizvedene, najverovatnije u nekoj od budimskih radionica), prikazana je scena greha Adama i Eve u Edenu, rajskom vrtu, dok je na jednoj drugoj predstavljena pogrbljena figura muškarca, na čijim leđima sedi žena; to je satirični prikaz braka, srednjovekovna karikatura.” (Szekeres, 1975: 778)

BITKA KOD SENTE

U rušenju turske vladavine duge 150 godina značajnu ulogu odigrala je Senčanska bitka, koja je okončana pobjedom hrišćanske vojske, a koja se odigrala 11. septembra 1697. kada su se sukobile carske snage predvođene princom Eugenom Savojskim (1663-1736) i turska vojska pod zapovjedništvom sultana Mustafe Drugog (1664-1703). Sa aspekta pobjedničke strane, u kreiranju strategije te bitke veliku važnost imala je Tisa. Brojno nadmoćna turska vojska, spremajući se da napadne Transilvaniju, kretala se ka severu duž reke Tise, a kod Sente izgradila pontonski most, te pokušala da pređe na levu obalu reke. Carske snage su 10. septembra sustigle turske jedinice. Iskoristivši razdvajanje turske vojske zbog prelaska reke – naime, deo vojske Mustafe Drugog, koja je brojala 50-100 hiljada vojnika, već se prebacila na levu obalu Tise – trupe Eugena Savojskog uspešno su započele borbu sa onima koji su ostali na desnoj obali reke. Pod uticajem toga, u turskom taboru zavladała je pometnja, te je carska vojska, koja je bila vojno istrajnija, ali brojčano slabija, uspela da ostvari pobjedu nad turskim snagama. „Prema predanju – kazuje istoričar grada, Atila

Pejin – Ostrvo Eugen nastalo je od velikog broja nagomilanih turskih leševa. (...) Za proslavu ove pobjede iskovanu je više spomen-medalja; jedna od njih prikazuje i rečnog boga Tise.” (Pejin, 2000: 4.)

Uspomena na ključnu bitku koja je dovela do sloma turske vladavine je i dalje snažno prisutna i u drugim oblastima među senčanskim stanovništvom. U njihovom folkloru više tekstova iz ciklusa istorijskih pripovedaka iz turskog doba, upućuje na ovu važnu bitku. Danas se za taj datum vezuje dan grada Sente, a uspomenu na ovu pobjedonosnu bitku čuva više spomen-mesta i geografskih pojmova na području grada. Na šetalištu na desnoj obali Tise uspomenu na bitku čuva spomen-ploča senčanske bitke zajedno sa zvonikom, a na stalnoj postavci Gradskog muzeja na to podsećaju originalni predmeti i dokumenta. U tornju secesijske Gradske kuće smešten je spomen-vidikovac senčanske bitke, gde posetioci mogu da se upoznaju sa vojnoistorijskim dokumentima bitke, sa njegovim junacima, njihovom negdašnjom nošnjom, te uz pomoć makete sa 2000 figura, i sa jednom scenom te bitke.

RED DIVLJEG KESTENA NA OBALI TISE U SENTI

Biljni svet grada Sente je takođe bogat i raznovrstan. Beli i crni dud, koji je od početka 19. veka sađen u cilju gajenja svilene bube, beli bagrem i redovi crne topole zamenjeni su novim vrstama drveća. 1905. godine na starom šetalištu duž obale Tise zasađena su drvoređi belog i crvenog divljeg kestena (*Aesculus hypocastanum* i *Ae. X carnea*). Više jedinki se bori za svoj opstanak. Ostarele primerke, sve do danas kontinuirano zamenjuju novim zasadima. Prilikom obnove Potiske brane, svaki Senčanin je znao, da su kestenovi više od običnog drveta. Za njih je to sinonim naselja! Oni su simboli grada. To potvrđuju i reči gradonačelnika Rudolfa Cegledija (in Hajnal, 2019): „Ne prećutujemo ni to, da smo ponosni na to što smo Senčani..., a taj osećaj nas obuzima kada prođemo našim šetalištem na obali Tise, koje je okruženo drvoređima divljeg kestena.” Popularni senčanski korzo sa divljim kestenovima izgrađen je krajem prošlog stoleća,

1984. godine, „pojednostavljanjem” patiniranog, razuđenog pristaništa. Privrženost meštana divljem kestenu potvrđuje i činjenica, da se u Narodnoj bašti, počev od 2014. godine, svake godine zasađuju divlji kestenovi u čast novorođenih beba u prethodnoj godini. Beli divlji kesten je u Srednju Evropu dospao sa područja Balkana i Male Azije u 16. veku. Zahvalan je na mestima gde je tlo hranjivo i vlažno, te gde ima dosta svetlosti. Međutim, teško podnosi zagađen vazdug u gradu, kao i slano tlo. Ti nepovoljni uslovi, kao i šteta koju prouzrokuje moljac miner dovode do toga da listovi drveta prerano požute, a često i do drugog cvetanja. Crveni divlji kesten je hibridna (ukrššana) vrsta. On bolje podnosi zagađen gradski vazduh i zagađeno tlo. Na njoj ređe nalazimo bolesti listova, te ga ne napada ni moljac miner. Na šetalištu Tiski cvet zasađeno je ukupno 109 belih i 24 crvenih divljih kestenova.

PRIMERCI HRASTA LUŽNJAKA, SENTA

Na oko 2,5 kolometra od mosta koji povezuje Sentu i Čoku, krećući se duž nasipa, kod adorske rečne okuke, blizu desne strane nasipa, u Keresteševom susedstvu, kod Beckejeve čuvarke kuće, nalaze se dva ogromna močvarska hrasta (hrasta lužnjaka - Quercus robur). Profesor Guelmino je 2000. godine njihovu starost procenio jna 170 godina, što znači, da danas imaju

blizu 200 godina. Severni je veći. Njegovo stablo na metar i po visine mogu da obuhvate četvoro ljudi. PROVERI! 4 čoveka, pet ljudi Njegov opseg iznosi 690 cm. Prečnik mu je 220 cm. Njegova krošnja, prema proceni, ima prečnik od 44 m. Naspram tog drveta čovek postaje patuljak. Drugi primerak je nešto „tanji“. Krošnja mu je u prečniku 30 m.

KARAKTERISTIKE NARODNE ISHRANE POTISJA

Na primeru nekoliko potiskih jela čak se i danas prepoznaje njena jedinstvena narodna gastronomija. To se dobro očitava, na primer, u domenu prerade mleka. Na primer, karakteristično jelo Potisja predstavlja jedna vrsta jela od putera (vajalja), koje se spravlja tako što se puteru dodaje brašno koje se uprži i posoli, i na taj način dobija trajni mlečni proizvod, koji se jede sa hlebom. Karakteristično jelo banatskih sela Potisja (Čoka, Ostojićevo, Sajan) bio je ovčiji sir, ili tamiški tvrdi pastirski sir slatkastog ukusa u obliku cipovke (temesközi gömölye).

„Ovce su ranije imale značajnu ulogu u namirivanju svakodnevnih potreba ovdašnjeg stanovništva. Ovčije mleko i meso služili su za ishranu, a vuna i dlaka je bila važna u odevanju. Kiselo mleko na ovom području spravljalo se isključivo od ovčijeg mleka. Mađari u Vojvodini prave razliku između tvrdog pastirskog

ovčijeg sira (gömölye) i običnog ovčijeg sira, iako su oba skoro identična. U Potisju su pravljene i sirevi od pet-šest kilograma.” (Beszédes, 2008: 21).

Zahvaljujući tradiciji ovčarstva u Potisju karakteristično jelo ovog podneblja predstavlja i ovčiji paprikaš. „Ovčiji perkelt je omiljeno, tradicionalno glavno jelo svadbi i slava u Tamiškom regionu. Jedinstvene karakteristike su mu: (1) za spravljanje se koriste svi podobni delovi ovce: osim buta, vrata, rebara koristi se i glava (iz kojih se uklanjaju oči), jetra, srce, pluća i grkljan; (2) važan je redosled slaganja mesa u kotao; (3) spravlja se sa podosta crnog luka i drobljenog belog luka; (4) za masnoću koristi se guščija mast; (5) kao začim koristi se kim, mleveni biber, slatka i ljuta aleva paprika. Ime ovog jela je tek zadnjih decenija ovčiji perkelt, ranije je bio ovčiji paprikaš, a još ranije ovčije meso sa paprikom.” (Kónya)

RIBA IZ TISE

Na Tisi je „1870. i 1871. godine bio neverovatno velik vodostaj. (...) Ali je ta duboka voda bila raj za ribe. Tada su govorili da u Tisi ima više ribe nego vode. Ako je neko hteo da pije vodu, dok je primetio – već mu je riba zapela u grlu” – zapisao je u svojim uspomenama Janoš Bito, ribar i alaski gazda (Bitó, 1993: 39) U zadnjem kvartalu 19. veka intenzivna odbrana od poplava i regulacija Tise uništila je prirodno stanje reke, te je time označio i kraj uobičajenom bogatstvu ribljeg fonda. Nastavak tog procesa, počev od sredine 20. veka predstavljala je industrijalizacija, zagađivanje vode i izgradnja propusnih brana što nije pogodovalo biljnom i životinjskom svetu Tise, pa tako ni ribama. Ribarstvo, prerada ribe i trgovina ribom potisnuta je u drugi plan, kao i njena uloga u gastronomiji Potisja. Više ribljih jela potisnuto je iz ishrane, kao na primer, usoljena-dimljena riba, pihtija od ribe i pečena riba ucelo (bez čišćenja krljušti i iznutrica) na žaru. Od jela koje su pripremali alasi građanska kuhinja preuzela je riblju čorbu, i sa manje težnosti skuvan riblji paprikaš. Već je gastronomija 19. veka

jasno razlikovala tisku riblju čorbu od dunavske. Čak je i unutar toga postojale su razlike, budući da se riblja čorba u svakom potiskom mestu spravlja po osobenom receptu, kao karakteristično jelo rečnih restorana i čardi.

„Pravi paprikaš od ribe može se kuvati samo u kotliću (...) – piše Temerkenj – a mešati riblji paprikaš predstavlja »greh i svetogrđe«. Kako je kotlić okačen na lanac ili kanap poprečnog drvenog držača, to ne priliči ni protresti, već se ponajviše može samo poljuljati, držeći ga za uške. Jer u njemu svaki komad ribe mora ostati na svom mestu sve dok ne bude skuvan.” U kotlić „se najpre stavljaju riblje glave, potom veći komadi ribe, peraje i repovi, jer to tako treba, s tim da je sve to prethodno već posoljeno. Sledi potom i paprika kao i crni luk isečen na kockice, a sve tada kada mu je vreme, a to će se uvek pokazati samo... (...) Kažu da se već prilikom probanja prve kašike soka može prepoznati razlika između jezerske, dunavske i tiske ribe. Stari ribari veruju i u to, da se riba ne sme kuvati u drugoj vodi, samo u tiskoj vodi. U drugoj neće valjati...”

TISA KAO KULTURNI KORIDOR: POSREDNIČKA, POVEZUJUĆA ULOGA TISE

Tokom stolaća Tisa je funkcionisala ne samo kao ekološki već i kao kulturni i privredni koridor, a uz to je imala i sjajnu posredničku i povezujuću ulogu u prenošenju i preuzimanju kulturnih dobara, privrednih sredstava i modela. Služi kao koridor kojim između ostalog, preko granice struje ljudi, informacije, trgovačka roba i običaji. Delom zahvaljujući mnoštvu pojava u kojima je Tisa imala posredničku ulogu, etnografska literatura područje Potisja (deonicu od granice pa do Titela) smatra samostalnom etnografskom grupom, koju karakteriše manje-više jedinstvena narodna kultura. „Povelike plodne oranice potiskih naselja kao i privilegije koje su oni imali kao privilegovan okrug, pogodovala su nastanku varošica. Počev od druge polovine prošlog veka za tu oblast bio je karakterističan znatan razvoj salašarstva, ekstenzivno stočarstvo i proizvodnja pšenice i kukuruza, te skoro potpun nedostatak privrede.” (Kósa, 1982: 297) Mnogi elementi narodne kulture, ako ne isključivo, ali su dominantno prisutni u toj oblasti. Na primer, tu možemo svrstati tzv. sunčane drvene zabate kuća, koji su rasprostranjeni u Tiskoj regiji. Za područje Potisja vezuje se i nekoliko karakterističnih, i na drugim područjima poznatih privrednih aktivnosti, kao na

primer ribolov, pletenje korpi, ovčarstvo, proizvodnja i prerada začinske paprike itd. Tu je potrebno spomenuti i folklor, znanje vezano za folklorne predmete, nekoliko jela narodne ishrane, karakterističan epski folklor, kao i osoben način njegovog predstavljanja, koji su sačuvala poznate ovčarske dinastije u selima duž Potisja. Sve te pojave mogu se dovesti u vezu i sa naseljavanjem koje je usledilo nakon progona Turaka, sa segedinskim poreklom nekoliko sela (Martonoš, Adorjan, Čoka, Padej), to jest sa onim elementima kulture koje su otuda poneli sa sobom.

Kohezionu snaga oblasti povećavao je trgovački karakter potiskih gradova. Tisa kao i izgrađeni prelazi preko nje, sve do pojave železnice bila su značajna mesta trgovačke rute. Na primer, „na senčanske vašare, na mesto susretanja i razmene potiskog življa obično su doterivana velika krda stoke. »Zemaljski« značaj davali su mu grnčari iz Gemera, izrađivači kabala i drvenih viljušaka iz Transilvanije, kao i trgovci stokom iz Srbije i Bosne. Na stotine tiskih splavova pristizali su natovareni daskama, ponekad proizvodima od gvožđa ili poljoprivrednim proizvodima.” (Kósa, 1972: 145) Naselja duž Potisja su još i danas mesta značajnih vašara.

ŽIVOT NA TISI

„Pre regulacije reke Tisa i njen sliv, sa svojim hirovitim poplavama držala je narod u strahu – piše Šandor Balint –, ali mu je i davao trsku, ševar, drvo, seno, ribu, ptice i jaja, te je na taj način obezbeđivao primitivnu narodnu samoopskrbu, najnužnije uslove za život u mestu. Često je štitio i od napada neprijatelja.” (Bálint, 1974/75: 339). Do sredine 20. veka reku su stanovnici koristili za više privrednih aktivnosti. Pored sakupljanja, to je bilo mesto i za pranje velikog veša, za močenje kudjelje, za mlevenje žita u vodenicama kao i prevoz robe splavovima i brodovima. Pored jednostavnog splavarenja „postepeno je jačao i brodski saobraćaj; najpre prevoz robe a potom i prevoz putnika (sa dereglijama ili parobrodima). Počev od kraja 18. i početka 19. veka na Tisi se pojavljuje sve više teretnih brodova, i to zbog konjunktura žitarica izazvane Napoleonom ratovima. Povećala se potražnja i za drugim ratarskim kulturama. I dok je živa stoka i nadalje otpremana suvoznom

putem, dotle se prevoz žitarica i brašna sve češće vršio vodenim putem, te je čak i u drugoj polovini 19. veka, nakon postepene izgradnje železničke mreže – rečni prevoz je – zbog toga što je bio jeftin – još dugo ostao omiljen. Do druge polovine veka u Bač-Bodroškoj županiji ni putna mreža nije igradenjena na adekvatan način, tako da nije mogla ozbiljno ugroziti primat rečnog saobraćaja.” (Pejin, 2000, 6.) Rečni saobraćaj je omogućavao dostupnost mnogim potrebnim predmetima, tako nam je, na primer, poznato da se prevoz soli obavljao Tisom; so je dopremana brodovima iz rudnika soli u Transilvaniji, ili je pak stizala splavovima.

Krajem 18. veka pojavile su se skele na Tisi, koje su povezivale njene dve obale, a one su u Potisju sve do početka 21. veka predstavljale važno prevozno sredstvo. Možemo biti očevidci njenog nestanka, budući da danas, jedina preostala skela saobraćaja kod Bačkog Petrovog Sela.

SUNČANI ZABATI

Karakteristične elemente narodnog graditeljstva u Potisju predstavljaju tzv. sunčani zabati, koji su rasprostranjeni u Južnoj Niziji u Mađarskoj, u blizini Tise, a u Vojvodini istočno i zapadno od linije te reke. Na području Potisja i danas nalazimo podosta primera za ovu vrstu narodnog graditeljstva, a dobar primer je bogato nasleđe Sente i Bečeja.

Osnovni motiv zabata izrađenih od drveta je Sunce, odnosno sunčevi zraci, a ovaj simbol postoji u više varijanti. Estetski način raspoređivanja lajsni i kaseti na tim varijacijama takođe ima svoje specifičnosti. Verovatno je posredstvom Segedina dospelo na naše prostore. Na osnovu istraživanja Valerije Besedeš zaključujemo da su ovdašnji tesari izgradnju vojvođanskih kuća sa sunčanim zabatom započeli sedamde-

setih godina 19. veka. Kao uzor svakako su im poslužili segedinski zabati, ali su ovdašnji majstori pravili nove varijacije sa kasetama ispunjenim lajsnama. (Beszédes, 1989). Njegova pojava može se povezati sa rasprostranjenošću rezane daske i pilana u drugoj polovini 19. veka. „U pozadini nastanka karakterističnih, senčanskih sunčanih zabata svakako stoji usklađivanje mogućnosti i načina njihove izvedbe – piše Zoltan Valkai –, te oni svakako ne bi mogli nastati bez parne pilane podignute 1884. godine, bez jeftinog drveta, dopremljenog vodenim putem iz Transilvanije, i bez građevinskih radova nakon poplave u Segedinu (1879). Na čast je senčanskim zanatlijama lepa i raznovrsna primena materijala i stila.” (Valkai, 1997:)

STARA BRODSKA PREVODNICA IŠTVANA TIRA U BEČEJU I STEPENICA-BRANA U NOVOM BEČEJU

Regulacijom reke Tise smanjila se veličina vodene teritorije a povećala veličina obradivog zemljišta, te se stvorila mogućnost za obavljanje vodenog saobraćaja, što je predstavljao neophodan uslov privrednog razvoja. Ukazala se potreba za dalji razvoj rečnog saobraćaja. Tome služi i dan danas stara brodska prevodnica Ištvana Tira. Kanal Ferenc, to jest, Veliki bački kanal (Kanal Dunav-Tisa-Dunav) koji je izgrađen između 1793. i 1802. povezuje Dunav sa Tisom, (od Bezdana do Bečeja). Na taj način se pojednostavio i ubrzao vodeni prevoz žitarica. Brana Ištvana Tira nalazi se u Bečeju, na uću Velikog Bačkog Kanala u Tisu.

Planove za nju izradio je Albert Hajnc, ali je i sam Gustav Ajfel učestvovao u njegovoj izradi. Hidroelektrana izgrađena pored brane strujom pokreće vodene pregrade prevodnice. To je i u svetskim razmerama predstavljalo novinu.

Mnogo je onih, koji kritikuju regulaciju reke Tise. Naime, reka zatvorena u svoje

korito često je plavila, i plavi.

1950-ih godina postalo je dominantno jedno drugo gledište: na reci treba izgraditi akumulaciona jezera i stepenice-brane! 1977. godine na jugoslovenskom delu Tise izgrađena je prva i jedina stepenica-brana, i to u Novom Bečeju, zajedno sa kanalom za prijem akumulovane vode. Stepenica je prouzrokovala niz ekoloških katastrofa: tok Tise je usporio, skoro zastao (to usporavanje je karakteristično i za južni tok Tise u Mašarskoj), a posledica toga bila taloženje mulja – stvaranje muljevitog rečnog korita, dok su se u stajaćim vodama priobalja pojavile nove vrste biljaka, čije su se jedinke namnožile. Nestale su pojedine riblje vrste a pojavile su se nove. Pošto je tok reke usporen, materije koje je zagađuju, mnogo sporije otiču, te je zbog toga njihovo razarajuće delovanje snažnije i dugotrajnije. Najočitiji rezultat toga je česti pomor riba.

NOVI BEČEJ – BISERNO OSTRVO

A 15. századig Óbecse és Törökbecse története elválaszthatatlan volt egymástól, így a középkori Becse várának a maradványai Törökbecse területén találhatók, „... egy tiszai szigeten volt a régi becsei vár, melynek létezése már 1342. év óta okmányilag bizonyítható és a melyet az 1699. évi karloviczi béke értelmében le kellett rombolni. Alacsony vízálláskor romjai még most is láthatók” – írja róla Iványi István 1909-ben. A vár csekély a folyómedri maradványai a Tisza bal partján, Törökbecse területén találhatók a gáton túli részen.

Törökbecse a török hódoltság alatt nem pusztult el. A történelem során a településnek számos birtokosa volt, közülük kiemelkedik Rohonczy Gedeon (Pest, 1952 – Budapest, 1929) országgyűlési képviselő, író, jégtáncos és kiváló zöldség- és gyümölcsstermelő, aki anyai ágról az 1782 óta a települést birtokló Szissányi család leszármazott tagja volt és idővel megörökölte a törökbecsei uradalom egy részét.

Rohonczy Gedeon 1878-tól Gyöngyszigeten létrehozta hatalmas kertészetét és felépített családi kúriáját. „Ottani kertészete termékei Európa-szerte híresek” – írta róla a korabeli életrajzíró

(Szinyeyi,). A Tiszagyöngye dinnyefajta nemesítő munkájának az eredmény, amelyet Pesten, Bécsben, Berlinben és Párizsban értékesített (Kalapis, 2003. 79.). Rohonczy gazdasága kiemelkedett különleges szőlészete tekintetében is. „Birtoka 650 kat. holdra terjedt ki, ahol 100 kat. holdon termesztett 120 különböző fajtájú szőlőt.” (Mód, 2012: 8) 1890 körül Észak-Afrikából telepített szőlőfajtát, a krokánt, amelyet egyedi mikroklímája miatt csak a Gyöngyszigeten sikerült meghonosítani. Kertészete a marketing szempontjából is egyedülálló volt, különlegesen csomagolt zöldségeit és gyümölcseit Törökbecséről és Budapestről rendelések után egész Ausztriáig és Németországig eljuttatta. Termékeivel számos világhiálításon részt vett. (André, 2012)

A Gyöngysziget természetvédelmi szempontból is jelentős. Délnyugati részén húzódik Ó-Tisza-meder, amely a Tisza 19. század végi szabályozása során jött létre. 2018-ban ezt a területet a Gyöngyszigettel együtt védetté nyilvánították, így létre jött a Holt-Tisza – Gyöngysziget Természeti Park. A terület számos védett növény- és állatfaj élőhelye.

Raffai Judit

CIP